

УКРАЇНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ Й ПРАВОВА СИСТЕМА ВІД КІНЦЯ XVIII – ДО СЕРЕДИНИ XIX ст.: ТЯГЛІСТЬ ТА ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ

У статті розглянуто збереженість основних ознак державності (народу, визначеної території, специфічних органів влади) та автентичного українського права, засвідчуючи неперервність української правової системи до початку 1840-х років.

Ключові слова: правова система України, Гетьманщина, Малоросія, наступництво, автономія, магдебурзьке право, Литовські статuti.

У цій розвідці історичну тему ліквідації Гетьманщини та решток козацького самоврядування розглянуто крізь юридичну призму основних ознак автономної державності, особливу ж увагу приділено уточненню хронологічних рамок дії автентичного українського (руського, козацького) права в першій половині XIX ст. та збереженості окремих його елементів (джерел, суб'єктів правовідносин).

Цей підхід засвідчує тривалість процесу ліквідації української автономії та самоврядування, а також тяглість і неперервність українського права аж до періоду інтенсивного формування української нації в середині XIX ст. Цим самим спростовуються твердження дореволюційних (наприклад, І. Лаппо про позаетнічність і виключну становість суб'єкта особливих прав Малоросії [4]) і сучасних російських (А. Марчуков) та навіть деяких вітчизняних дослідників щодо неісторичності, одвічної бездержавності українців – теза, що спирається на іншу дискусійну думку про відсутність очевидного зв'язку та наступності між трьома основними періодами українського права і державотворення. Так, професор І. Лисяк-Рудницький звертає увагу: «...Немає прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх». Він же веде мову про вмирання «козацької нації» в другій половині XVIII ст., про втрату актуальності багатьма ознаками цієї нації-держави, як-от державницької політики гетьманів, для українського селянства XIX ст. [5].

Так, слід враховувати, що, попри відомі історіографічні штампи, ліквідація Гетьманщини, знищення залишків української автономії, козацького самоврядування і права не може

вважатись одномоментним юридичним актом, прив'язаним до виключно конкретної дати, – ані до 1764 р. і скасування посади гетьмана [12], ні навіть до 1781 р. й уніфікації адміністративно-територіального устрою (АТУ) на Лівобережжі. Бо і після усунення гетьмансько-московського митного кордону у 1754 р., і після припинення гетьманства як специфічного інституту державно-політичної влади в автономній Україні Гетьманщина-Україна ще кілька десятків років зберігала чотири основні ознаки державності (за винятком хіба що осібної податкової системи): осібні народ і територію, а також деякі власні органи влади, не кажучи вже про **60-річне** збереження на теренах Наддніпрянщини чинності автентичного права, що його можна назвати «русько-козацьким» правом (започаткованим іще за княжої доби і розвинутим у період Козацької держави – Гетьманщини). Розгляньмо ж докладно ці ознаки.

Існування **самостійного українського народу** (малоросійського народу, малоросіян) засвідчено не лише російськими лінгвістичними першоджерелами, як-от праці М. Ломоносова [6, с. 431–432; 9, с. 109] і «Лексикон тремязычный» Ф. Полікарпова від 1704 р. [10], «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського (1818 р.), але й автентичними пам'ятками правової культури, як, наприклад, видані у 1879 р. О. Кістяковським «Права, по которым судится малороссийский народ», де відзначається як сам народ, так і його право [3].

Територіальну цілісність Гетьманщини-Малоросії, ліквідовану у 1781 р. імператрицею Катериною II, було поновлено у 1796 р. її наступником Павлом I. Разом з тим відновлення єдності Гетьманщини було нетривалим: уже 1802 р. Олександр I знову розділив колишню

Гетьманщину, заснувавши Малоросійське генерал-губернаторство, що складалося з Чернігівської та Полтавської губерній. У 1835 р. воно було перетворене на Чернігівське, Полтавське та Харківське генерал-губернаторство, яке своєю чергою було ліквідоване 17.02.1856 р. Отже, до 1835 р. ця адміністративно-територіальна одиниця відтворювала Гетьманщину, а до 1856 р. – охоплювала етнічно українські терени Лівобережжя. Однак у 1835–1856 рр. вести мову про територіальну єдність колишньої Гетьманщини можна вже лише зі значними застереженнями.

Влада. Так само і специфіка судової системи Наддніпрянщини (повітові й підкоморські суди) та власне колишньої Гетьманщини (Генеральний суд у Чернігові) зберігалась до середини 1830-х років. На території Малоросійської губернії, а надалі й Малоросійського генерал-губернаторства діяли Генеральний Малоросійський суд у 1797–1831 рр. і земські підкоморські суди у 1797–1834 рр.

Земські, гродські, підкоморські й магістратські суди на Правобережжі так само діяли спершу до 1796 р., але вже за рік відповідно до указу Сенату від 15.01.1797 р. було відновлено традиційну судову систему, як джерело цивільного права повернуто Литовський статут та польські коронні конституції. У травні 1797 р. розпочали діяльність підкоморські та земські (повітові) суди. Однак за наслідками польського повстання 1830–1831 рр. розпочалась реорганізація судової системи Правобережжя, зокрема земських судів, що супроводжувалася запровадженням російської як офіційної мови судочинства у 1828 і 1829 рр. [8, с. 78–79].

Так само і **копні суди**, які постали на українських теренах із вервних судів іще наприкінці княжої доби у XIV ст., втратили правові підстави для функціонування лише зі скасуванням юридичної дії Литовських статутів: Статут 1566 р. на Правобережжі скасовано указом Сенату Російської імперії від 25.06.1848, а Статут 1588 р. на Лівобережжі – на підставі двох указів Сенату від 04.03.1843. Прикметно, що в окремих селах Волині й Поділля засідання копних судів проводились навіть до початку XX ст. [2, с. 90–91, 94–98, 147–149].

У цілковитій відповідності з європейським досвідом підкорення колись суверенних і незалежних держав (іще відомий філософ і державно-політичний теоретик Н. Макіавеллі відзначав потребу збереження старих порядків і звичаїв підкорених держав: «не чіпати ані їхніх законів, ні податків їхніх»), тобто фактично збереження

їхніх **правових традицій** [7, с. 54]; найдовше після ліквідації козацької автономії втрималась саме автентична «русько-козацька» українська **правова система**. Не випадково і «Права...» Кістяковського відзначали, що у 1654 р. «було постановлено, щоб Малоросія управлялась і судилась за своїми стародавніми правами й законами» [3, с. 3]. Українське право пережило гетьманську державність на більш ніж півстоліття (**до 1830–1840 рр.**), при цьому весь цей час функціонувало не лише на Лівобережжі, а й навіть на Правобережжі. Повноцінним і переконливим доказом існування у вказаний період унікальної правової системи Малої Русі – Гетьманщини – України, відмінної від правової системи Московії-Росії, якраз і є збереження чинності як автентичних джерел права (Литовські статuti, гетьманські акти, місцеві звичаї), так і реципіюваного Західною Руссю (власне і Малою Руссю – Гетьманщиною) магдебурзького права.

Магдебурзьке право виникло і поширилось на етнічно українські терени ще за княжої доби, в період розквіту Галицько-Волинського князівства. При цьому ще в першій чверті XIX ст. магдебурзьке право залишалось дієвим регулятором суспільних відносин у містах Правобережної України, що визнавалось владою Російської імперії. Про це свідчить прецедент присвоєння магдебурзького права старовинному містечку Романів (нині Житомирська область) ще у 1817 р. [11]. Лише у 1831 р., так само за наслідками Польського повстання, указом імператора Миколи I магдебурзьке право було скасоване по всій імперії, окрім Києва, де воно збереглося аж до 1835 р.

Назагал же на правобережну Україну, як і на всі західні губернії, царським указом від **25.06.1840** було поширено загальноімперське цивільне законодавство [8, с. 79]. На Лівобережжі дія місцевого права припинялась **1842 р.** під виглядом його інкорпорації до загальноросійської правової системи: так, лише окремі норми «Зводу місцевих законів західних губерній» було включено до 10-го тому «Зводу законів Російської імперії» [13, с. 235–236].

Показово, що й сучасні російські науковці, зокрема, доктор юридичних наук О. П. Анісімов, розглядають місцеве західноруське (Правобережжя) та козацько-гетьманське (Лівобережжя) право й пам'ятки правової культури в контексті «формування державності в колишніх радянських республіках України і Білорусі», яке, власне, і «покликала до життя пошук історичної наступності (“*исторической преемственности*”) держави і права, що й було віднайдено

в середньовічних і незаслужено забутих пам'ятках права, включаючи магдебурзьке право» [1].

Тож магдебурзьке право (реципіювані норми «Саксонського зеркала», Хелмінського права в поєднанні з місцевими звичаями), Литовські статuti та інші автентичні джерела права й місцеві українські звичаї, які самі по собі засвідчують нерозривний зв'язок ще між пізньою княжою традицією Галицько-Волинського князівства (руським правом) та козацькою державністю й русько-козацько-малоросійським правом і які втратили чинність ближче до середини ХІХ ст. вже в період української бездержавності (а також у часи облудного нав'язування думки про «неісторичність» українців), – фактично визнаються як українськими, так і російськими вченими за належні свідчення неперервності й наступності новітньої української правової традиції, а отже, визнаються і чинником, що легітиміє державність сучасної України.

Отже, є всі підстави визнавати ліквідацію української козацької державності довготривалим історичним процесом, спричиненим поступальною, але незмінною політикою російського царату, розтягнутою в часі на майже 100 років, з яких у перші 30 років основного удару було завдано податковій системі, політичному статусові Гетьманщини, її владним інституціям та АТУ; на межі ХVІІІ–ХІХ ст. – її територіальній цілісності; і нарешті

в останні 30 років – самобутньому праву України. Разом з тим Україна-Малоросія як самоврядна територія, складена з шістьох українських губерній Лівобережжя і Правобережжя, аж до початку 1830–1840 рр. зберігала **чотири основні ознаки** колишньої автономної гетьманської державності: автохтонний, ще донедавна державотворчий народ («народ Малоросії», «малоросийский народ») із самостійною мовою; чітко окреслену територію (Малоросійська губернія станом на 1796–1802 рр. – у вузькому розумінні та всі колишні польські терени Малої Русі разом зі Слобідсько-Українською губернією, тобто шість губерній – у ширшому); окремі специфічні владні інституції (насамперед у судовій сфері) та автентичне «русько-козацьке» українське право.

Саме тому з позицій юридичної науки справедливо буде вести мову про повне переривання традицій української державності і права лише на період у 70–85 років (із 1831–1848 рр. по 1917 р.), тоді як історичні традиції, вірогідно, взагалі не переривались як серед української еліти, так і серед щирого загалу українського народу. Про це свідчать дві збережені ознаки колишньої козацької державності (Гетьманщини) – **територія і народ**, які впродовж ХІХ ст. еволюціонували стосовно українців з ознак протонаціональної держави в ознаки народу, що бореться за політичне самовизначення.

Список літератури

1. Анисимов А. П. Магдебургское право и его значение для развития правовой системы Западной Руси [Электронный ресурс] / А. П. Анисимов // История государства и права. – 2010. – № 19. – С. 26–28. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_9892.html. – Загл. с экрана.
2. Бедрий М. М. Копні суди на українських землях у ХІV–ХVІІІ ст.: історико-правове дослідження : монографія / М. Бедрий. – Львів : Галицький друкар, 2014. – 264 с.
3. Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ / А. Ф. Кистяковский. – К. : Университетская типография, 1879. – 1063 с.
4. Лаппо И. Происхождение украинской идеологии Новейшего времени [Электронный ресурс] / И. Лаппо // Вестник Юго-Западной Руси. – 2007. – № 5 (6). – С. 97–108. – Режим доступа: www.ukrstor.com/ukrstor/vestnik20075-lappo.html. – Загл. с экрана.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К. : Основи, 1994. – 554 с.
6. Ломоносов М. В. Российская грамматика, Гл. 5, § 112 / М. В. Ломоносов // Полное собрание сочинений / М. В. Ломоносов. – М. ; Л., 1950–1983. – Т. 7 : Труды по филологии 1739–1758 гг. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952.
7. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия [Электронный ресурс] / Н. Макиавелли. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 576 с. – Режим доступа: www.kursach.com/biblio/0001000/000.htm. – Загл. с экрана.
8. Петренко О. С. Актіві книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення [Електронний ресурс] / О. Петренко // Архіви України. – 2012. – № 1 (277). – С. 78–110. – Режим доступа: www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2012/05.pdf. – Назва з екрана.
9. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Півторак. – К. : Академія, 2001. – 152 с.
10. Поликарпов Ф. П. Лексикон трехязычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище [Электронный ресурс] / Ф. П. Поликарпов. – М. : Царская типография, 1704. – Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004091708#?page=1>. – Загл. с экрана.
11. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи / Ф. В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1897. – 201 с.
12. Тульский М. Россия нуждается в новой реформе государственного устройства [Электронный ресурс] / М. Тульский // Русский журнал. – 31.10.2001. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/politics/20011031-sme.html>. – Загл. с экрана.
13. Kohut Z. E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s-1830s / Z. E. Kohut. – Cambridge : Harvard University Press, 1988. – 363 p.

O. Kurinni

UKRAINIAN SELF-GOVERNANCE AND LEGAL SYSTEM FROM THE END OF THE XVIII TO THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY: CONTINUITY AND FINAL ABOLISHMENT

The article researches the vitality of essential statehood features (nation, distinct territory and specific governmental bodies) as well as authentic Ukrainian law proving the continuity of Ukrainian legal system till the early 1840s.

Keywords: legal system of Ukraine, Hetmanate, Little Russia, continuity, autonomy, Magdeburg rights, Statutes of Lithuania.

Матеріал надійшов 14.04.2015

УДК 342.951:[2-747:347.232.1](477)

Шмарьова Т. О.

СТАТУС І ФУНКЦІЇ МОНАСТИРСЬКОГО ПРИКАЗУ ЗА СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ (1701–1725 рр.)

У статті йдеться про діяльність Монастирського приказу за Синодального періоду – від відновлення його діяльності у 1701 р. до закриття у 1720 р., а також від 1721 р. до остаточної ліквідації у 1725 р. Основну увагу зосереджено на ролі Монастирського приказу в загальному контексті петровської церковної реформи. Досліджуються нормативне регулювання його статусу, функцій і повноважень, взаємовідносини з іншими державними органами, зокрема, Святійшим Синодом, Камер-колегією, Штатс-контор-колегією та Юстиц-колегією, аналізується роль Монастирського приказу в процесі переведення церковних вотчин у відання держави.

Ключові слова: Російська імперія, Монастирський приказ, Синодальний період, монастирські вотчини.

Постановка проблеми

Монастирський приказ був відновлений 24 січня 1701 р. і відіграв важливу роль у період до створення Духовної колегії, яка в подальшому отримала назву Святійшого Синоду, а також допоміжну роль у період становлення й утвердження Св. Синоду як вищого органу церковного управління.

Монастирський приказ – світський орган, який перебрав на себе управління церковними вотчинами, керуючись інтересами держави. З одного боку, відновити Монастирський приказ можна було швидко і відносно безболісно, оскільки його було ліквідовано тільки у 1677 р. і відновлення не сприймалось як втручання шляхом нав'язування церкві стороннього, «противного канонам» органу управління. Така швидкість